

खेड तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
साहेबरावजी बुट्टेपाटील महाविद्यालय, राजगुरूनगर

ता. खेड, जि. पुणे- 410 505

अर्थशास्त्र विभाग

(शैक्षणिक वर्ष 2020 - 2021 पासून)

वर्ग:- :- द्वितीय वर्ष कला शाखा (S.Y.B.A.) G-II

विषय:- (वित्तीय व्यवस्था - II)

Financial System - II

सेमिस्टर :- IV

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख- डॉ. उमेश भोकसे

प्रदायी बँक

प्रास्ताविक:

ग्राहकाच्या धनादेशाचे पैसे देणाऱ्या म्हणजेच रोख प्रदान करणाऱ्या बँकेला प्रदायी बँक असे म्हणतात त्यामुळे धनादेशाचे रीतसर अथवा यथाविधी प्रदान करणे प्रदायी बँकेचे कर्तव्य ठरते. प्रदायी बँकेला ग्राहकाच्या आदेशाचे पालन करून योग्य त्या व्यक्तीला प्रदान करण्याची जोखीम अथवा धोका पत्करावा लागतो. धनादेशाचे रोख प्रदान करताना प्रदायी बँकेचे कमीतकमी नुकसान व्हावे यासाठी चलनक्षम दस्तऐवज कायदा आणि भारत करार कायदा यांच्यातील विविध कलमांद्वारे प्रदायी बँकेला कायदेशीर संरक्षण देण्यात आले आहे. असे कायदेशीर संरक्षण प्राप्त करण्यासाठी प्रदायी बँकेने जबाबदारीने आणि विवेकाने तसेच निष्काळजीपणा न करता कर्तव्याचे पालन केले पाहिजे.

1) प्रदायी (Paying) बँकरची कर्तव्ये व अधिकार

अ) प्रदायी बँकरची कर्तव्ये :

१) बँकिंगच्या कार्यालयीन वेळेनंतर पैसे न देणे (कलम ६५) :

चलनक्षम पतपत्र कायदानुसार बँकेच्या कामाच्या वेळातच पैसे घेण्याकरिता पतपत्र सादर झाले पाहिजे. प्रथेने बँकेचे कामाचे तास ठरलेले असतात व धनादेश

कामाच्या दिवशी व कामाच्या वेळेतच सादर केला जातो. बँकरने धनादेशाचा आदर केला पाहिजे.

२) गौप्यता :

खात्यात शिल्लक असणाऱ्या ग्राहकाच्या रकमेबद्दल गौप्यता राखणे.

३) शिलकीचा हिशोब :

प्रत्येक जमा व खर्च, ठेवीचा प्रत्येक व्यवहार व ठेवीतून पैसे काढण्याचा प्रत्येक व्यवहार याबाबत हिशोब ठेवणे.

४) धनादेशाचा आदर करणे :

धारक अगर रेखांकित धनादेश सादर केला गेला असता त्याचा आदर करणे.

५) धनादेश परत करणे :

मुदतबाह्य धनादेश, खाडाखोडीचे धनादेश, पुढील तारखेचे धनादेश, शिलकीबाबत संशय असणारे धनादेश परत करणे.

६) पृष्ठांकन :

सादर केलेल्या धनादेशाला पृष्ठांकनाची गरज आहे की नाही याची बँकरने खात्री करून घेतली पाहिजे व जर पृष्ठांकन केले असेल तर ते नियमित आहे की नाही ते पाहणे.

७) निरक्षर व्यक्ती :

धारक धनादेशाबाबत निरक्षर व्यक्तीच्या अंगठ्याचा ठसा योग्य प्रकारे उमटविला गेला आहे की नाही व त्यास साक्षीदार असणाऱ्याच्या सहीची योग्य पडताळणी करणे.

८) वाढविलेल्या रकमा :

बँकरने हे पाहिले पाहिजे की धनादेशाची रक्कम बदललेली नाही. धनादेशाची रक्कम व धनादेश काढणाऱ्याची सही याबाबत जर काही अफरातफर वाटत असेल तर बँकर अल्ट्राव्हॉयलेट किरणांनी त्याचा तपास करू शकतो.

९) अनादरीत धनादेशाला योग्य उत्तर देणे

बँकरने जो धनादेश अनादरीत केला असेल त्याबाबत बँकरने योग्य उत्तर देण्याची काळजी घेतली पाहिजे. बँकरने जर अयोग्य उत्तर दिले अगर धनादेश कर्त्याच्या (drawer) नावलौकीकास अपाय होईल असे उत्तर दिले तर धनादेशाचा कर्ता बँकरकडून नुकसानभरपाई मागू शकतो.

१०) खात्यात पुरेशी रक्कम जमा हवी :

जर ग्राहकाच्या खात्यात पुरेशी रक्कम असेल तरच बँकरवर धनादेशाचे पैसे देण्याची जबाबदारी असते. पण पुरेशी रक्कम खात्यात नसेल तर बँकर धनादेशाचा आदर करण्यास बांधील नाही.

११) धनादेश जमा होण्याचा अनुक्रम जसा असेल तसे पैसे देणे :

चालू खात्यात एकाच दिवशी कितीही संख्येने धनादेश जमा होतात. अशावेळी धनादेश जमा होण्याचा जसा अनुक्रम असेल तसे पैसे देण्याचा नियम बँकरचा असतो. सामान्यपणे मोठ्या रकमेचे पैसे प्रथम दिले जातात. पण कर अधिकाऱ्यास पैसे द्यावयाचे असतील तर अशा धनादेशाचा आदर प्रथम केला जातो. धनादेश एकाच रकमांचे असतील तर बँकर दोहोंपैकी कोणताही धनादेश आदरीत करण्यास स्वतंत्र राहतो.

ब) प्रदायी बँकरचे अधिकार :

१) सर्व धनादेश स्पष्ट व असंदिग्ध भाषेत काढले जावेत असा आग्रह प्रदायी बँकरने ग्राहकाबाबत धरला पाहिजे.

२) ग्राहक आपली दिशाभूल करीत नाही ही अपेक्षा प्रदायी बँकर करू शकतो. जर बँकरला ग्राहकाबाबत अफरातफरीचा संशय आला तर बँकरने ग्राहकाला अधिसूचना दिली पाहिजे.

३) प्रदायी बँकरला धनादेश सादर झाल्यावर तो योग्य प्रकारे सादर केला आहे का, नियमित स्वरूपात आहे का हे पाहावे लागते. तसेच धनादेशाचा तपशील योग्य प्रकारे भरला आहे का हे पाहावे लागते.

४) ग्राहकाच्या ठेवीत जो पैसा आहे त्या पैशातून देणी देण्याची जबाबदारी ग्राहक अंशतः अगर पूर्णतः पार पाडू शकेल इतका आहे हे प्रदायी बँकर पाहू शकतो.

2) ग्राहकांच्या धनादेशाची रक्कम अदा करताना प्रदायी बँकेने घ्यावयाच्या दक्षता

१) धनादेशाचा नमुना (Form of the Cheque):

चलनक्षम दस्तऐवज कायदा धनादेशाचा कोणताही छापील नमुना प्रस्तावित करीत नाही; परंतु सर्वच बँका आपल्या स्वतःच्या छापील नमुन्यातील धनादेश पुरवठा करतात. त्यामुळे बँकेने निश्चित केलेल्या छापील नमुन्यात धनादेश नसेल तर बँका अशा धनादेशाचे प्रदान नाकारतात. त्यामुळे ग्राहकाच्या धनादेशाचा स्वीकार करताना बँकेने धनादेश आपल्या बँकेच्या नमुन्याप्रमाणे छापील आहे का याची खात्री करावी. प्रत्येक बँक आपल्या छापील नमुन्यातील धनादेशाचा पुरवठा करते आणि ग्राहकसुद्धा आपल्या बँकेचा छापील नमुन्यातील धनादेश वापरीत असल्याने याबाबतीत काळजी करण्याची फारशी गरज राहत नाही.

२) तारखेच्या बाबतची दक्षता (Precaution Regarding 'Date') : धनादेश प्रदानासाठी स्वीकारताना प्रदायी बँकेने पुढीलप्रमाणे काळजी घ्यावी.

अ) बिगर तारखेचा धनादेश (Undated Cheque):

प्रदायी बँकेने बिगर तारखेचा धनादेश प्रदानासाठी स्वीकारू नये. प्रदानासाठीच्या धनादेशावर धनादेश काढणाऱ्या किंवा लिहिणाऱ्याने (drawer) अथवा धनादेशाच्या धारकाने (holder) तारीख लिहिलीच पाहिजे.

ब) उत्तरदिनांकित धनादेश (Post-dated Cheque):

उत्तरदिनांकित धनादेश म्हणजे पुढच्या तारखेचा धनादेश होय. उदा. धनादेशावर २० जून २००६ ही तारीख लिहिलेली असेल तर बँकेने तो धनादेश २० जून २००६ पूर्वी प्रदानासाठी स्वीकारू नये कारण या तारखेपूर्वी तो उत्तरदिनांकित ठरतो. उत्तरदिनांकित धनादेशाचे प्रदान यथाविधी प्रदान समजले जात नाही.

क) शिळा धनादेश (Stale Cheque):

शिळा धनादेश म्हणजे धनादेशावर लिहिलेल्या तारखेपासून सहा महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीचा धनादेश होय. शिळा धनादेश कालबाह्य धनादेश ("Out-of-

date Cheque") समजला जातो. अशा धनादेशाचे प्रदान यथाविधी प्रदान ठरत नसल्याने बँका शिळा धनादेश 'out-of-date' असा शेरा मारून परत पाठवितात.

ड) दिवाळखोरी आणि मृत्यू (Bankrupt and Death) :

धनादेशावर लिहिलेल्या तारखेपूर्वी धनादेश काढणारी व्यक्ती दिवाळखोर जाहीर झाली अथवा तिचा मृत्यू झाला तर बँकांनी असा धनादेश प्रदानासाठी स्वीकारू नये. थोडक्यात, प्रदायी बँकांनी तारीख लिहिलेला धनादेश तारखेच्या दिवशी किंवा नंतर सहा महिन्यांच्या कालावधीत प्रदानासाठी स्वीकारावा.

३) रकमेबाबतची दक्षता (Precaution Regarding Amount):

धनादेशावरील रकमेबाबत धनादेशाचे प्रदान करताना प्रदायी बँकेने पुढीलप्रमाणे काळजी घ्यावी.

अ) विसंगती :

धनादेशावरील अंकी आणि अक्षरी रकमेत तफावत असेल तर प्रदायी बँकेने अशा धनादेशाचे प्रदान करू नये, असा धनादेश आदेशकाकडे परत पाठवावा.

ब) फक्त शब्दांतील रक्कम :

धनादेशावर फक्त शब्दांत रक्कम लिहिली असेल; परंतु अंकात लिहिली नसेल तसेच रक्कम फक्त अंकात लिहिली असेल; परंतु शब्दांत लिहिली नसेल तर प्रदायी बँकेने अशा धनादेशाचे प्रदान करू नये.

क) वाढीव रक्कम :

धनादेशावरची रक्कम वाढविण्यात आली आहे काय याची बँकेने खात्री करून घ्यावी. धनादेश जेव्हा एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे हस्तांतरित केला जातो तेव्हा धनादेशावरील रक्कम वाढविली जाण्याची शक्यता निर्माण होते.

४) ग्राहकाच्या खात्यातील शिल्लक रकमेबाबतची दक्षता (Precaution Regarding Funds of the Customer):

धनादेशाचे प्रदान होण्यासाठी खातेदाराच्या खात्यात पुरेशी शिल्लक असणे आवश्यक असते. धनादेशाची रक्कम अंशतः नव्हे तर पूर्णपणे अदा करावी लागते त्यामुळे ग्राहकाच्या खात्यावर पुरेशी शिल्लक नसेल तर धनादेशाचा

अनादर होतो. एकाच खात्यावरील एकापेक्षा अधिक धनादेश प्रदानासाठी आले असतील तर बँकेने त्यांचे प्रदान करताना अशा धनादेशांचा तारखेनुसार क्रम लावून त्याच क्रमाने प्रदान करावे.

५) धनादेशावरील फेरफारांविषयीची दक्षता (Precaution Regarding Material Alteration):

धनादेशावर पुढीलप्रमाणे फेरफार किंवा बदल केले जाऊ शकतात :

अ) तारखेतील बदल:

शिळ्या अथवा उत्तरदिनांकित धनादेशाची रक्कम काढण्यासाठी धारक धनादेशाच्या तारखेत बेकायदेशीर बदल करू शकतो.

ब) रकमेत बदल :

धनादेशावरील रकमेत फेरफार केला जाऊ शकतो. उदा. धनादेशाच्या कर्त्याने ५००/- रुपयांचा धनादेश दिला तर त्यात धारक ६,५००/- असा बदल करू शकतो.

क) व्यक्तीच्या नावात बदल :

धनादेशाची रक्कम ज्याला देय आहे अशा व्यक्तीच्या नावात फेरफार केला जाऊ शकतो.

ड) आदेशात बदल :

धनादेशावर आदिष्ट (order) ऐवजी वाहक (Bearer) असा बदल करणे.

इ) रेखांकन :

खुल्या धनादेशाचे धारकाने रेखांकन करणे. ज्या व्यक्तीने धनादेश काढला आहे (म्हणजे ग्राहक) अशा व्यक्तीलाच धनादेशात फेरफार करण्याचा अधिकार असतो त्यामुळे धनादेशावर बदल अथवा फेरफार केल्याबद्दल ग्राहकाने आपली सही केली आहे काय याची बँकेने खात्री करावी किंवा असा धनादेश प्रदान न करता परत पाठवावा.

६) ग्राहकाच्या सहीबाबतची दक्षता (Precaution Regarding Drawer's Signature):

बनावट सही असलेल्या धनादेशाचे बँकेने प्रदान केले तर तो बँकेचा निष्काळजीपणा समजला जातो. त्यामुळे धनादेशाचे प्रदान करताना प्रदायी बँकेने धनादेशावरील सही त्या ग्राहकाच्या बँकेतील नमुना सहीप्रमाणे आहे का याची खात्री करावी.

७) विकृत धनादेशाचे प्रदान करतानाची दक्षता (Precaution Regarding Multilated Cheques):

विकृत म्हणजे फाटलेला अगर चुरगाळलेला धनादेश होय. अशा धनादेशाचे बँकेने प्रदान करू नये. धनादेशावरील अक्षरे अस्पष्ट झाली असतील तरी तो विकृत धनादेश समजला जातो.

८) रेखांकित धनादेशाच्या प्रदानाविषयी दक्षता (Precaution Regarding Crossing) :

प्रदायी बँकेने रेखांकित धनादेशाचे रोख प्रदान करू नये. प्रदायी बँकेने रेखांकित धनादेशाचे रोख प्रदान केले तर तो प्रदायी बँकेचा निष्काळजीपणा समजला जातो. कलम १२६ अन्वये रेखांकित धनादेशाची रक्कम रोख अदा करता येत नाही.

९) साधे व विशेष रेखांकनाबाबतची दक्षता (Precaution Regarding General and Special Crossing):

धनादेशावर सामान्य रेखांकन असेल तर असा धनादेश आपल्या बँकेमार्फत वसुलीसाठी सादर करण्याचा सल्ला बँकेने द्यावा; परंतु धनादेशावर विशेष रेखांकन असेल तर ज्या बँकेच्या नावाचे रेखांकन असेल त्या बँकेमार्फत धनादेश सादर करावयास सांगावे.

१०) ग्राहकाच्या खात्यावर योग्य रक्कम जमा करण्याची दक्षता (Precaution to CreditExactAmount):

खातेदाराच्या धनादेशाची रक्कम वसूल झाल्यानंतर वसुलीचे कमिशन वजा जाता उर्वरित रक्कम योग्य खातेदाराच्या खात्यात अचूकपणे जमा करण्याची दक्षता

प्रदायी बँकेला घ्यावी लागते. त्यात काही चूक झाल्यास तो बँकेचा निष्काळजीपणा समजला जातो. बऱ्याचदा अनेक खातेदारांच्या नावाची आद्याक्षरे आणि आडनाव सारखे असण्याची शक्यता असते अशा वेळेस खातेदाराने धनादेश भरताना लिहिलेले नाव व खातेनंबर विचारात घेणे आवश्यक ठरते.

११) अनादर झालेला धनादेश परत पाठविण्याची दक्षता (Precaution of Returning the Dishonoured Cheques):

वसुलीसाठी आलेल्या ज्या धनादेशाचा प्रदायी बँक अनादर करते असा धनादेश अनादराच्या कारणाच्या छापील नमुन्यातील फॉर्मसह वसुली बँकेकडे त्वरित पाठविण्याची दक्षता प्रदायी बँकेला घ्यावी लागते. अनादराच्या कारणांच्या छापील नमुन्यातील फॉर्मवर प्रदायी बँक योग्य त्या लागू होणाऱ्या कारणासमोर खूण करते.

अशा प्रकारे प्रदायी बँकेने योग्य ती दक्षता अथवा काळजी घेऊन धनादेशाचे प्रदान केले तर ते रीतसर अथवा यथाविधी प्रदान (Payment in Due Course) होते. त्यामुळे प्रदायी बँक आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होते.

3) प्रदायी बँकेला मिळणारे कायदेशीर संरक्षण

प्रदायी बँकेला चलनक्षम दस्तऐवज कायदा १८८१ आणि भारतीय करार कायदा यांच्यातील पुढील कलमांद्वारे कायदेशीर संरक्षण प्राप्त होते.

१) यथाविधी प्रदान :

चलनक्षम दस्तऐवज कायदा १८८१ च्या कलम १० मध्ये यथाविधी अथवा रीतसर क्रमातील प्रदानाची व्याख्या "चलनक्षम दस्तऐवजाच्या कालावधीप्रमाणे अशा साधनांच्या धारकाला विशुद्ध हेतूने आणि निष्काळजीपणा न करता वित्तीय साधनांतील रक्कम रीतसर क्रमाने प्रदान करणे म्हणजे यथाविधी प्रदान होय." प्रदायी बँकेने धनादेशाचे रीतसर क्रमाने प्रदान केले तर ते यथाविधी प्रदान होऊन अशा प्रदानाबद्दल प्रदायी बँकेला चलनक्षम दस्तऐवज कायद्याच्या कलम १० अन्वये कायदेशीर संरक्षण प्राप्त होते.

२) नियमित पृष्ठांकन :

चलनक्षम दस्तऐवज कायद्याच्या कलम १६(२) अन्वये प्रदायी बँकेला नियमित पृष्ठांकनाबाबत संरक्षण मिळते. धनादेशावरचे पृष्ठांकन सत्य आहे किंवा नाही हे तपासून पाहण्याची प्रदायी बँकेला आवश्यकता नसते. सत्य अथवा अस्सल पृष्ठांकन म्हणजे धनादेशाच्या खऱ्या मालकाने किंवा खऱ्या मालकाच्या अधिकृत प्रतिनिधीने पृष्ठांकन करणे होय; परंतु पृष्ठांकनाचा खरेखोटेपणा तपासून पाहणे प्रदायी बँकेला शक्य नसते; परंतु पृष्ठांकन नियमित आहे किंवा नाही याची खात्री प्रदायी बँकेला करता येते. नियमित पृष्ठांकन म्हणजे धनादेशावर पृष्ठांकन कर्त्याने लिहिलेले नाव आणि धनादेशाचे प्रदान घेताना आदात्याने लिहिलेले नाव व सही यात फरक नसणे होय. उदा. धनादेशावर अभिजीत वाकडे असे पृष्ठांकन केलेले आहे; परंतु पैसे घेणाऱ्या व्यक्तीने अभिजीत काकडे या नावाने सही केली तर पृष्ठांकन अनियमित होईल; परंतु त्याने अभिजीत वाकडे अशीच सही केली तर पृष्ठांकन नियमित होऊन अशा प्रदानाबद्दल प्रदायी बँकेला चलनक्षम दस्तऐवज कायदा (दुरुस्त) कलम १६(२) अन्वये कायदेशीर संरक्षण मिळेल.

३) आदिष्ट धनादेशाचे प्रदान :

जेव्हा बँकेचा ग्राहक आपल्या बँकेला “विशिष्ट व्यक्तीस पैसे द्यावेत” असा आदेश देतो तेव्हा तो धनादेश आदिष्ट धनादेश असतो. यासाठी धनादेशावरील 'Pay to' नंतर विशिष्ट व्यक्तीचे नाव लिहून धनादेशावरील 'Bearer' हा शब्द खोडला जातो. आदिष्ट धनादेशाचे प्रदान करताना प्रदायी बँकेने धनादेशाचे पैसे मिळणाऱ्या आदिष्ट व्यक्तीची ओळख अथवा परिचय करून घेणे आवश्यक असते. चलनक्षम दस्तऐवज कायदा १८८१ च्या कलम ८५(१) अन्वये आदिष्ट धनादेशाच्या प्रदानासाठी प्रदायी बँकेला कायदेशीर संरक्षण प्राप्त होते. “आदिष्ट धनादेश असेल आणि पैसे प्राप्त करणाऱ्या व्यक्तीच्या नावाने म्हणजे आदात्याच्या नावानेच पृष्ठांकन केलेले असेल तर आदेशिती बँकेची यथाविधीधारकाची जबाबदारी संपते” म्हणजे यथाविधीधारकाला प्रदान होते ” असा कलम ८५(१) मध्ये उल्लेख आहे.

४) नजरचुकीने प्रदान :

भारतीय करार कायद्याच्या कलम ७२ अन्वये नजरचुकीने केलेल्या प्रदानाला कायदेशीर संरक्षण प्राप्त होते. असे प्रदान किंवा पैसे ज्याला प्राप्त झाले असतील त्याच्याकडून वसूल करता येतात; परंतु अशी वसुली न्याय तत्वाला धरून असली पाहिजे तसेच आदात्याच्या स्थितीत बदल होऊन त्याचे नुकसान होऊ नये.

५) वाहक धनादेशाच्या प्रदानाबाबत :

चलनक्षम दस्तऐवज कायद्याच्या कलम ८५(२) अनुसार प्रदायी बँकेला वाहक धनादेशाच्या प्रदानाबाबत कायदेशीर संरक्षण प्राप्त होते. वाहक धनादेश म्हणजे असा धनादेश की, ज्याचे पैसे बँकेत धनादेश सादर करणारी कोणतीही व्यक्ती प्राप्त करू शकते. अशा व्यक्तीला धनादेशाच्या पाठीमागे स्वतःची पैशाची पोच म्हणून सही करावी लागते. त्यामुळे वाहक धनादेश हरवला तर तो ज्या व्यक्तीला सापडतो त्या व्यक्तीला या धनादेशाचे पैसे मिळतात. कलम ८५(२) अनुसार वाहक ठरणान्या व्यक्तीला प्रदायी बँकेने धनादेशाचे प्रदान केले की ती बँक आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होते.

६) रेखांकित धनादेशाबाबत संरक्षण :

चलनक्षम दस्तऐवज कायदा १८८१ च्या कलम १२८ अनुसार प्रदायी बँकेने रेखांकनाचे पुढील नियम पाळले तर तिला कायदेशीर संरक्षण प्राप्त होते.

अ) धनादेशाचे प्रदान चलनक्षम कायद्याच्या कलम १० मधील तरतुदीप्रमाणे वाजवी विश्वासाने, काळजीपूर्वक आणि योग्य व्यक्तीला योग्य क्रमाने केले असले पाहिजे.

ब) कलम १२६ मध्ये दिलेल्या रेखांकनाच्या पूर्व-अटी अनुसार धनादेशाचे प्रदान केलेले असले पाहिजे. रेखांकनाच्या पूर्वअटी पुढीलप्रमाणे

१) साध्या रेखांकित धनादेशाचे प्रदान कोणत्याही बँकेमार्फत केले जावे.

२) विशेष रेखांकित धनादेशाच्याबाबत धनादेशावरील रेखांकनात म्हणजे दोन तिरप्या समांतर रेषांमध्ये ज्या बँकेचे नाव असेल त्या बँकेमार्फत रेखांकित धनादेशाचे प्रदान झाले पाहिजे.

३) रेखांकित धनादेशाचे प्रदान ग्राहकाला रोख स्वरूपात न करणे. सदर धनादेश वसुलीसाठी संबंधित बँकेकडे पाठविणे.

४) धनादेशावरील रेखांकन नियमित असावे.

५) धनादेशावर फेरफार अथवा बदल केलेले नसावेत.

६) धनादेशावरील सही बनावट नसावी. (आदेशकाची सही)

७) बनावट धनादेशाचे प्रदान :

धनादेशावरची सही बनावट असेल म्हणजेच धनादेश काढणाऱ्या व्यक्तीची दुसऱ्या कोणीतरी नक्कल केली असेल तर धनादेश बनावट ठरतो. प्रत्येक खातेदाराची बँकेकडे नमुना सही/सह्या असतात. त्या नमुना सहीशी धनादेशावरची सही जुळणारी नसेल तर तो धनादेश बनावट धनादेश ठरतो; परंतु प्रदायी बँकेने आपल्या ग्राहकाची बनावट सही असलेल्या धनादेशाचे प्रदान केले तर प्रदायी बँकेला कायदेशीर संरक्षण मिळत नाही. त्यामुळे असा बनावट धनादेश खातेदाराच्या खाती खर्ची टाकता येत नाही. तसेच प्रत्येक बँकेकडे आपल्या ग्राहकाची नमुना सही असल्याने प्रदायी बँकेला आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होता येत नाही. त्यामुळे बनावट धनादेशाच्या प्रदानामुळे होणारे नुकसान प्रदायी बँकेलाच सहन करावे लागते.

८) कामकाजाच्या दिवशी व कामकाजाच्या वेळेत प्रदान :

प्रदायी बँकेने कामकाजाच्या दिवशी आणि कामकाजाच्या वेळेत धनादेशाचे प्रदान केलेले असेल तर प्रदायी बँकेला कायदेशीर संरक्षण मिळते; परंतु प्रदायी बँकेने सुट्टीच्या दिवशी किंवा कामकाजाची वेळ संपल्यानंतर धनादेशाचे प्रदान केले आहे असे सिद्ध झाले तर प्रदायी बँकेला कायदेशीर संरक्षण प्राप्त होत नाही.

९) शिळ्या आणि उत्तरदिनांकित धनादेशाचे प्रदान :

प्रदायी बँकेने धनादेशावर असलेल्या तारखेपासून सहा महिन्यांच्या आत त्या धनादेशाचे प्रदान केले तर अशा प्रदानासाठी बँकेला कायदेशीर संरक्षण मिळेल; परंतु प्रदायी बँकेने धनादेशावरील तारखेपूर्वी म्हणजे उत्तर दिनांकित धनादेशाचे प्रदान केले किंवा धनादेशावरील तारखेपासून सहा महिन्यांनंतर प्रदानासाठी

सादर धनादेशाचे म्हणजे शिळ्या धनादेशाचे प्रदान केले तर अशा प्रदानासाठी प्रदायी बँकेला कायदेशीर संरक्षण प्राप्त होत नाही.

१०) ग्राहकाच्या खात्याचा हिशोब :

प्रदायी बँकेने आपल्या ग्राहकाच्या खात्याचा हिशोब योग्य राखला तर तिला कायदेशीर संरक्षण मिळते; परंतु निष्काळजीपणा दाखवला तर नुकसान सहन करावे लागते. उदा. खातू यांच्या खात्यावर प्रदानासाठी आलेल्या धनादेशाची रक्कम नजरचुकीने नातू यांच्या खात्यातून वजा केली जाणे आणि नातू यांच्या खात्यात त्यामुळे पुरेशी शिल्लक नसल्याने नातू यांच्या धनादेशाचा अनादर होणे. खात्यात पुरेशी रक्कम असतानाही त्या खात्यावरील धनादेशाचा अनादर होणे. अशा निष्काळजीपणामुळे होणारे नुकसान प्रदायी बँकेलाच सहन करावे लागते. अशा प्रकारे १८८१ च्या चलनक्षम दस्तऐवज कायद्यातील विविध कलमांतील तरतुदींमुळे प्रदायी बँकेला कायदेशीर संरक्षण प्राप्त होऊन तिची जोखीम कमी होते.

4) “बनावट धनादेशाचे प्रदान”

धनादेशावरची सही बनावट असेल म्हणजे धनादेश काढणाऱ्या व्यक्तीची दुसऱ्या कोणीतरी नक्कल केली असेल तर तो धनादेश बनावट ठरतो. बनावट धनादेशाचे प्रदान करताना बँकेला दक्षता घ्यावी लागते. बनावट धनादेशाचे प्रदान ही संकल्पना पुढीलप्रमाणे :

अ) व्याख्या :

"बनावट धनादेश म्हणजे खातेदाराच्या सहीची नक्कल करून किंवा बनावट सहीने सादर केलेला धनादेश होय."

ब) स्पष्टीकरण :

समजा, तुकाराम विसरभोळे यांचे बँकेत ठेव खाते आहे. त्यांना बँकेने त्यांच्या मागणीनुसार धनादेशाचे पुस्तक दिले; परंतु त्यांच्या स्वभावगुणानुसार त्यांच्याकडून आपले धनादेशाचे पुस्तक हरवले. सदर धनादेश पुस्तक चतुरसिंग यांना सापडले. धनादेशाच्या पुस्तकातील वापरलेल्या धनादेशांच्या काऊंटर

फॉईलवर (Counter Foil) चतुरसिंग यांना विसरभोळे यांची सही पाहावयास मिळाली. त्यामुळे त्यांनी विसरभोळे यांच्या सहीशी हुबेहूब जुळणारी सही धनादेशावर करून धनादेश प्रदानासाठी बँकेकडे सादर केला. बँक अधिकाऱ्याने धनादेशावरची सही विसरभोळे यांच्या बँकेतील नमुना सहीशी पडताळून पाहिल्यावर सदर सही बनावट आहे असे लक्षात आले, तर सदर धनादेश बनावट धनादेश ठरतो. अशा प्रकारे खातेदाराच्या सहीची नक्कल करून तयार केलेला धनादेश बनावट धनादेश ठरतो. खातेदाराच्या सहीची नक्कल तिसऱ्या व्यक्तीने म्हणजे खातेदार व बँक वगळता इतर व्यक्तीने केलेली असते.

क) प्रदायी बँकेने घ्यावयाची दक्षता :

प्रत्येक खातेदाराची आपल्या बँकेत नमुना सही असते. जेव्हा धनादेश प्रदानासाठी बँकेत सादर केला जातो, तेव्हा धनादेशाचे प्रदान करण्यापूर्वी बँकेच्या अधिकाऱ्याने खातेदाराच्या धनादेशावरील सही त्या खातेदाराच्या बँकेतील नमुना सहीशी पडताळून पाहिली पाहिजे. या दोन्ही सह्या एकमेकांशी जुळत नसतील अथवा धनादेश काढणाराची सही बनावट असेल, तर प्रदायी बँकेने अशा धनादेशाचे प्रदान थांबवावे. बनावट सही खातेदाराची खरी सही असल्याचा आभास निर्माण करते. त्यामुळे धनादेशावरील सही खातेदाराच्या नमुना सहीशी पडताळून पाहूनच बँकेने धनादेशाचे रोख प्रदान केले पाहिजे.

ड) ग्राहकाने घ्यावयाची दक्षता :

बँक ग्राहकाच्या निष्काळजीपणा आणि बेफिकीरीच्या वर्तनामुळे बँकेचे आर्थिक नुकसान होते. त्यामुळे बनावट धनादेश तयार होणार नाहीत यासाठी ग्राहक पुढील दक्षता घेऊ शकतात.

१) चेकबुक तिजोरीत अथवा पेटीत सुरक्षित जागी ठेवावे.

२) चेक दुसऱ्या ठिकाणी पाठवायचे झाल्यास रजिस्टर्ड पोस्टाने पाठवावेत.

३) चेकबुक दुसऱ्याच्या ताब्यात न देणे.

४) आपल्या सहीत बदल झाला असल्यास तसे बँकेला त्वरित लेखी कळवावे.

५) धनादेश हरवल्यास अथवा आपल्या बनावट सहीचा धनादेश सादर केला जाईल असे वाटत असल्यास तसे बँकेच्या लक्षात आणून द्यावे आणि बँकेला लेखी कळवावे.

६) फसवणूक करणाऱ्याविरुद्ध कारवाई करणे शक्य व्हावे, यासाठी धनादेशावर बनावट सही करण्यात आली हे ग्राहकाने बँकेच्या नजरेला आणून द्यावे.

इ) संयुक्त खाते (Joint Account) :

संयुक्त खाते म्हणजे एकापेक्षा अधिक व्यक्तींच्या नावाने असलेले खाते होय. संयुक्त खातेदारांपैकी एखाद्याची बनावट सही दुसरा खातेदार करण्याची शक्यता असते. संयुक्त खात्यावरील धनादेशावरील एखाद्या खातेदाराची सही बनावट असेल तर तो धनादेश बनावट ठरतो. धनादेश अस्सल किंवा खरा ठरण्यासाठी धनादेशावरील सर्व खातेदारांच्या सह्या त्यांच्या बँकेतील नमुना सहीशी जुळणाऱ्या असल्या पाहिजेत.

ई) प्रदायी बँकेला कायदेशीर संरक्षण :

प्रदायी बँकेने ग्राहकाची बनावट सही असलेल्या म्हणजे बनावट धनादेशाचे प्रदान केले, तर प्रदायी बँकेला कायदेशीर संरक्षण मिळत नाही. त्यामुळे प्रदायी बँकेला नुकसान सहन करावे लागते म्हणून प्रदायी बँकेने बनावट धनादेशाचे प्रदान नाकारले पाहिजे. संयुक्त खात्यावरील धनादेशावरील एखाद्या खातेदाराची सही बनावट आहे, अशी बँकेला शंका आली तर बँकेने अशा धनादेशाचे प्रदान करू नये.

फ) बनावट धनादेशाचे प्रदान :

प्रदायी बँकेने बनावट धनादेशाचे प्रदान करू नये, असा नियम असला तरी बऱ्याचदा नजरचुकीने, घाईगर्दीत बनावट धनादेशाचे प्रदान होण्याची चूक होऊ शकते. खातेदाराच्या सहीची नक्कल अत्यंत कुशलतेने आणि हुबेहूब केलेली असल्याने बँक अधिकाऱ्याच्या लक्षात बनावटपणा येत नाही. त्यामुळे बनावट धनादेशाचे नजरचुकीने प्रदान होऊ शकते तरीही प्रदायी बँक आपल्या जबाबदारीतून मुक्त होत नाही.

5) धनादेश परत पाठविण्याची कारणे

१) अपूर्ण शिल्लक :

ग्राहकाच्या खात्यावर नियमानुसार आवश्यक शिलकीपेक्षा कमी शिल्लक असेल किंवा धनादेशाच्या प्रदानानंतर शिल्लक आवश्यक शिलकीपेक्षा कमी राहत असेल, तर प्रदायी बँक अशा खात्यावरील धनादेशाचे प्रदान न करता तो धनादेश ग्राहकाला परत देते किंवा वसुली बँकेकडे परत पाठविते.

२) निधीचा वापर वेगळ्या कारणासाठी :

एखाद्या ग्राहकाची एकाच बँकेत वैयक्तिक खाते आणि न्यास खाते (TrustAccount) असेल, तर वैयक्तिक खात्यावरील धनादेशाची रक्कम न्यास खात्यातील शिलकीतून अदा केली जाऊ शकणार नाही.

३) मानसिक असंतुलन :

ग्राहकाचे मानसिक असंतुलन बिघडले आहे अशी विश्वसनीय माहिती बँकेला प्राप्त झाली, तर बँक सूचना मिळाल्यानंतर अशा ग्राहकाच्या धनादेशाचे प्रदान करणे थांबवते. तसेच असे धनादेश वसुली बँकेकडे परत पाठविले जातात.

४) सदोष धनादेश :

धनादेश अपूर्ण असेल, अस्पष्ट असेल, त्यावर फेरफार केलेले असतील, अंकी आणि अक्षरी रकमेत विसंगती असेल, धनादेशावरील ग्राहकाची सही त्याच्या बँकेतील नमुना सहीशी जुळत नसेल, तर प्रदायी बँक अशा धनादेशाचे प्रदान न करता तो वसुली बँकेकडे परत पाठविते.

५) कर्जमुक्ती आदेश :

कर्जमुक्ती आदेश म्हणजे धनकोने दिलेल्या कर्जाची परतफेड होण्यासाठी ऋणकोच्या खात्यातील रक्कम वापरता यावी, यासाठी न्यायालयाने ऋणकोच्या खात्यातील पैसे काढण्यास प्रतिबंध करणारा आदेश ऋणकोच्या बँकेला देणे होय. अशा आदेशाचे पालन बँकेला करावेच लागते. त्यामुळे न्यायालयाचा कर्जम

क्तीचा आदेश बँकेला प्राप्त झाल्यानंतर बँक त्या ग्राहकाच्या खात्यावरील धनादेशाचे प्रदान थांबविते

६) खातेदाराची नादारी :

ज्या व्यक्तीला न्यायालय नादार घोषित करते अशी व्यक्ती बँकेची खातेदार असेल, तर त्या बँकेने नादारीचा आदेश प्राप्त झाल्यानंतर अशा व्यक्तीच्या खात्यावरील प्रदान बंद करणे आवश्यक असते. संयुक्त खातेदारांपैकी कोणाही एखाद्याला बँकेने नादार म्हणून घोषित केले, तर बँकेने अशा संयुक्त खात्यावरील प्रदान थांबवावे.

७) मालमत्तेचे हस्तांतरण :

मालमत्ता हस्तांतरण कायदा १८८२ च्या कलम १३० प्रमाणे एखाद्या खातेदाराच्या खात्यावरील शिल्लक हस्तांतरित केल्याची सूचना बँकेला प्राप्त झाली, तर हस्तांतरित शिल्लकीवर मूळ ग्राहकाचा अधिकार राहत नसल्याने मूळ ग्राहकाने दिलेल्या धनादेशांचा बँक आदर व प्रदान करू शकत नाही. त्यामुळे असे धनादेश संबंधित वसुली बँकेकडे परत पाठविले जातात.

८) निधीचा अपहार :

एखाद्या संस्थेचा विश्वस्त बँकेतील संस्थेच्या निधीचा अपहार करणार आहे, अशी माहिती बँकेला विश्वसनीयरित्या प्राप्त झाली, तर अशा वेळेस विश्वस्ताने काढलेले धनादेश न वटविता बँक परत पाठवू शकते.

९) ग्राहकाकडूनच सूचना :

ग्राहकाने बँकेला धनादेश हरवल्याची सूचना दिली तर अशा धनादेशाचे प्रदान बँक थांबविते.

१०) सदोष हक्क :

सदोष हक्क असणाऱ्या व्यक्तीला धनादेशाचे प्रदान करणे रीतसर अथवा यथाविधी प्रदान ठरत नाही. त्यामुळे प्रदानासाठी बँकेत धनादेश सादर करणाऱ्या व्यक्तीचा त्या धनादेशावरचा हक्क सदोष आहे याची माहिती बँकेला मिळाली,

तर बँक अशा धनादेशाचे प्रदान नाकारते. अशा वेळेस धनादेशाच्या वाहकास स्वतःची ओळख पटवून देण्याचा बँक आग्रह धरू शकते.

११) ग्राहकाकडून प्रदानास प्रतिबंध :

विशिष्ट धनादेशांचे प्रदान न करण्याची सूचना ग्राहकाने आपल्या बँकेला तोंडी अथवा लेखी स्वरूपात देणे म्हणजे प्रदानास प्रतिबंध करणे होय. प्रदानास प्रतिबंध करण्याचा ग्राहकास अधिकार असतो कारण ग्राहकच बँकेचा आदेशक असतो. धनादेश ग्राहकाने बँकेला दिलेला लेखी आदेश असतो. त्यामुळे धनादेशाचे पैसे न देण्याची सूचना ग्राहक बँकेला देऊ शकतो. ही सूचना बँक पाळते.

१२) बँक ग्राहकाचा मृत्यू :

बँकेचा ग्राहक आपल्या बँकेला पैसे देण्याचा आदेश धनादेशाद्वारे देत असतो. त्यामुळे ग्राहकाच्या मृत्यूनंतर बँकेने त्या ग्राहकाने दिलेल्या धनादेशाचे प्रदान थांबविले पाहिजे कारण ग्राहकाच्या मृत्यूनंतर बँक आणि ग्राहक यांच्यातील ऋणको आणि धनको हा संबंध संपुष्टात येतो.

१३) खाते बंद:

जेव्हा ग्राहक धनादेश दिल्यानंतर तो धनादेश बँकेत प्रदानासाठी सादर होण्यापूर्वीच खाते बंद करतो. तेव्हा बँक धनादेशाचे प्रदान न करता तो वसुली बँकेला परत पाठविते किंवा धारकाला परत देते.

१४) शिळा आणि उत्तरदिनांकित धनादेश :

धनादेश शिळा (Stale) म्हणजे सहा महिन्यांपेक्षा अधिक कालावधीचा असेल किंवा धनादेश उत्तरदिनांकित म्हणजे बँकेत प्रदानासाठी सादर केलेल्या तारखेनंतरचा असेल तर अशा धनादेशाचे बँक प्रदान करीत नाही. तो धनादेश वसुली बँकेकडे परत पाठविला जातो अथवा ग्राहक/धारक यांना परत दिला जातो.

संदर्भ ग्रंथ -

1. बँक व्यवसाय आणि वित्तपुरवठा -III - श्री. आर.एम. पाटणे

2. बँक व्यवसाय नियामक कायदे - प्रा.डॉ. बाबासाहेब सांगळे आणि इतर
3. बँक व्यवसाय आणि वित्तपुरवठा - डॉ. एस. डब्लू. मिसाळ आणि इतर
4. Banking law and practice in India – M.L. Tannan
5. Banking and Finance III : Dr Mukund Mahajan (Nirali Prakashan)
6. Banking and Finance :Theory ,Law ,Practice :- Gomez and Clifford

-----XX-0-XX-----

-----XX-0-XX-----